

Володимир ПЕТЕГИРИЧ

**ОЛЕКСІЙ РАТИЧ – ДОСЛІДНИК
ПАМ'ЯТОК КНЯЖОЇ ДОБИ ПРИКАРПАТТЯ І ВОЛИНІ**

Олексій Ратич (3. 05. 1906 – 4. 11. 1975)
Olexij Ratych (3. 05. 1906 – 4. 11. 1975)

У травні 2006 року виповнилося 100 років від дня народження одного з відомих українських археологів, кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту суспільних наук у Львові (тепер Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) Олексія Онисимовича Ратича.

Олексій Онисимович народився 3 травня 1906 року в с. Берездівцях Жидачівського району Львівської області в сім'ї малоземельних селян. Тут він навчався у школі, яку закінчив у 1917 році, згодом з відзнакою закінчив класичну гімназію у Станіславі. У 1925-1929 рр. навчався на юридичному факультеті Львівського університету і отримав диплом магістра юридичних наук. Одночасно з навчанням в університеті пройшов однорічний загальноекономічний курс у Торгівельній Академії Львова. Впродовж 1930-1939 рр. працював в юридичних установах Станіслава, Тисмениці та

Лопатина і Щирця на Львівщині. Був директором вечірньої неповносередньої школи в с. Острові Щирецького району та інспектором райвно у Щирці (1939-1940). Під час війни був вивезений і працював обліковцем в одному з колгоспів Актюбінської області Казахстану (1941-1944) та в Буському радгоспі Новоодеського району Миколаївської області (1945 – квітень 1946). З травня по грудень 1946 р. – старший лаборант у відділі Інституту економіки АН УРСР.

З 1947 р. він пов'язав свою долю з археологією, перейшовши на посаду молодшого наукового співробітника відділу київського Інституту археології, який з утворенням в 1951 р. Інституту суспільних наук АН УРСР став його структурним підрозділом. До 1959 р. займав посаду молодшого, а з 1959 до 1970 рр. старшого наукового співробітника цієї установи. У 1953 р. О. Ратич захистив у Києві кандидатську дисертацію “Древньоруські археологічні пам'ятки на території Галицької і Волинської земель”.

У творчих пошуках О. Ратича можна виділити кілька важливих напрямів, в розробці яких дослідницькі заслуги автора особливо помітні і результативні. Перш за все він вивчив і систематизував значний джерелознавчий матеріал про археологічні пам'ятки княжої доби Галичини і Волині. В результаті виконання цієї роботи О. Ратич підготував велику монографію обсягом 415 с., в якій дається повне зведення матеріалів, виявлених до 1952 р. включно, у вигляді ілюстрованої археологічної карти з легендою і покликами на використану літературу, обширна історія досліджень, характеристика основних видів археологічних пам'яток, культури, виробництва і побуту тогочасного населення. Наукова цінність цієї роботи заключалася в тому, що вона служила систематичним, науково перевіреним довідником для розгортання дальших досліджень в галузі історії та культури південно-західних земель Київської Русі і Галицько-Волинського князівства.

Частина згаданої праці під назвою “Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР” (6 др. аркушів) випущено в 1957 р. у видавництві АН УРСР*.

* Поклики на друковані праці О. Ратича у цій статті не подаємо. Їх можна знайти у списку основних публікацій, який поміщено після тексту.

Роботу щодо систематизації окремих категорій археологічних джерел Прикарпаття і Волині княжої доби О. Ратич продовжував у подальшій своїй науковій діяльності. Ним, зокрема, опубліковано дослідження про вироби з кості і рогу, оборонні споруди давніх міст, замків і фортець Галицько-Волинської землі. О. Ратич готував працю про житлові будівлі Південно-Західної Русі IX-XIII ст., про що свідчить коротка попередня публікація. Він був серед авторів першого зведеного каталогу пам'яток археології України, випущеного у 1966 р. Досвід О. Ратича у цій справі пригодився і тоді, коли працівники відділу археології готували трьохтомний каталог пам'яток археології Прикарпаття і Волині. У підготовці третього тому, який був присвячений пам'яткам слов'янського періоду та княжої доби, активну участь брав О. Ратич.

Важливим напрямом наукових пошуків автора стали польові археологічні дослідження. Від самого початку своєї роботи у відділі археології він активно включився у цю діяльність. Вже у 1947-1949 рр. працював на розкопках Плісеського городища, які велися під керівництвом І. Старчука. У 1947 р. разом з київськими археологами В. Гончаровим і М. Брайчевським досліджував древній Городськ на Житомирщині, згодом брав участь у розкопках древнього Галича 1951 р.*

У 1949 р. О. Ратич очолював розвідкову археологічну експедицію у Верхньому Подністров'ї, під час якої обстежено 12 городищ і 6 поселень, проведено невеликі розвідкові розкопки і виявлено цікаві археологічні матеріали, в т.ч. бронзові енколпіони на городищі Стінка. Результативними виявилися розкопки одного з поселень біля с. Ріпнів на Львівщині (Ріпнів I), проведені у 1950 р. спільно з Ю. Захаруком, під час яких відкрито шість житлових будівель VII-XI ст. та виявлено цікавий комплекс археологічних знахідок**.

У сфері наукових зацікавлень дослідника були й інші типи пам'яток княжої доби. Зокрема, у 1953 р. О. Ратич дослідив ґрунтовий могильник XI-XII ст. у с. Копачинці на Івано-Франківщині, де виявив більше 30 тілопокладних поховань, більшість з яких лежали у ґрунтових ямах, а окремі були прикриті кам'яними плитами.

У зв'язку з підготовкою до святкування 700-річчя Львова вчений започаткував професійні археологічні розкопки цього міста. Дослідження, проведені у 1955-1956 рр. на території Високого Замку та біля його підніжжя, показали, що поселення існувало тут задовго до першої літописної згадки 1256 р. На основі виявлених матеріалів О. Ратич датував найстарше поселення на Замковій горі X-XI ст. На його місці з XII ст. існував замок, який вже мав свої укріплення і щойно в середині XIII ст. Данило Романович, укріплюючи Галицьку землю проти татар, побудував нове місто і назвав його в честь свого сина Лева. Ще раз повернувся О. Ратич до вивчення Львова у 1975 р., коли був організований історико-архітектурний заповідник і археологічні розкопки міста відновилися. Дослідження, проведені з його участю, на південно-західному краю Замкової гори виявили залишки круглої кутової вежі з прилеглими до неї ділянками південної і західної стін фортеці. Від вежі, яка мала зовнішній діаметр 8,8 м, внутрішній – 5,6 м і стін товщиною 1,6 м збереглися завали каміння, скріплені вапняковим розчином і фундаментні рови. Серед завалу каміння виявлено уламки посудин XII-XIV ст., що дало згодом підстави окремим дослідникам датувати ці споруди XIII ст. або й ранішим часом.

Впродовж 1957-1962 рр. О. Ратич здійснив розкопки у Судовій Вишні на Львівщині. Наймасштабніші роботи проведено на городищі Судова Вишня I, де у валах дитинця і підгороддя виявлено більше півсотні клітей-городень, зафіксовано також сліди воріт та сторожових веж, зібрано велику колекцію глиняного посуду, виробів з металу, кістки, каменю. На майданчиках городища й підгороддя відкрито 29 жител, серед яких 22 заглиблені і 7 наземних. На пам'ятці виділено два горизонти, один з яких пов'язаний з існуванням відкритого

* Див.: Гончаров В.К. Розкопки древнього Городська // АП УРСР. – 1952. – Т. III. – С. 183; його ж. Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 р. // АП УРСР. – 1955. – Т. V. – С. 22.

** Згодом, у 1954-1955 рр. цю пам'ятку вивчав В. Ауліх, який на підставі власних розкопок та матеріалів з досліджень Ю. Захарука та О. Ратича захистив кандидатську дисертацію.

селища X ст., на місці якого в кінці X – на поч. XI ст. побудовано замок, який проіснував до поч. XII ст. Дослідник встановив, що після загибелі цього замку збудовано ще одну фортецю (городище Судова Вишня II), яка розташована за 3 км на схід і майже повністю зруйнована господарськими роботами та забудовою. Вона існувала у XII-XIII ст. і була садибою боярина Філіпа, якого згадує літопис під 1230 р. Комплекс пам'яток стародавньої Вишні доповнює багате поховання, виявлене випадково у 1962 р. на одному з пагорбів у південній частині міста. О. Ратич датував його кінцем X – початком XI ст. і пов'язував із заможною особою, яка проживала у феодальному замку (городище Судова Вишня I)*. Про цікаві результати досліджень в Судовій Вишні О. Ратич доповідав на Міжнародному конгресі слов'янської археології 1965 р. у Варшаві.

Важливими для певних історичних висновків стали дослідження вченого у Перемилі на Волині, проведені у 1963-1964 рр. У польській історіографії (Ф. Скшипек, С. Кучинський) з'явилися гіпотези, що ставили під сумнів повідомлення літопису про входження в 981 р. до Старокиївської держави не тільки Червена, а й Перемишля. При цьому висловлено твердження, що Володимир Святославович приєднав до своїх володінь волинський Перемиль, а не надсянський Перемишль. Розкопки О. Ратича показали, що Перемиль не міг бути об'єктом походу 981 р., оскільки він виник пізніше. Матеріали з городища датуються XI-XIV ст., оборонні споруди з'явилися тут в XI ст. В X ст. могло існувати тільки невелике поселення. Справжньою метою походу князя Володимира було приєднання Перемишля і Червена – двох найбільших на той час центрів на південно-західних окраїнах східних слов'ян.

Особливо результативними були розкопки О. Ратича у Звенигороді 1965-1973 рр. З виявлених тут пам'яток треба відзначити залишки кам'яної чотирьохстовпної трьохапсидної церкви довжиною 12,5 м і шириною 10,6 м, від якої збереглися нижні частини фундаментних ровів і фрагменти фундаментів. Біля південно-західного кута церква мала прямокутну прибудову**, а за 3 м від південно-східного кута простежено сліди ще однієї невеликої будівлі, можливо, дзвіниці. Недалеко церкви за 14 м на північний схід відкрито рештки палацу, який складався з трьох приміщень, орієнтованих із заходу на схід. До західного приміщення з північного боку примикало ще одне квадратне, яке надавало палацу Г-подібної форми. Довжина будівлі 24,5 м, ширина у східній частині 13,6 м, а в західній разом з північним приміщенням 20,3 м. Кам'яні будівлі Звенигорода О. Ратич датував серединою XII ст. і вважав, що вони проіснували до татарської навали. У центральній частині городища, крім церкви і палацу дослідник відкрив більше 20 заглиблених та наземних житлових будівель, виробничі і побутові споруди та велику кількість археологічних знахідок. Відкриття, зроблені О. Ратичем у Звенигороді, засвідчили, що це місто в XI-XIII ст. було великим економічним і культурним центром стародавньої Русі.

Крім великомасштабних розкопок Львова, Судової Вишні, Звенигорода вчений провів незначні за обсягом, але не менш цікаві дослідження та розвідкові роботи. Кілька польових сезонів у першій половині 70-х років XX ст. він присвятив “карпатській” археології. У цей час О. Ратич дослідив “Могили Святослава” і підтвердив археологічними матеріалами літописну згадку і місцеву традицію про можливе поховання деревлянського князя Святослава Володимировича в урочищі “Долина Святослава” на правому березі р. Опора. Розвідковими роботами зафіксовано цікаві земляні укріплення біля Тухлі і Гребенова, на городищі Золота гора у Верхньому Синьовидному відкрито житлові споруди IX-XI ст., які існували тут ще до побудови монастиря, що згадується у літописі щойно в 1240 р. Після обстеження городища Бич біля Стебника О. Ратич висловив цікаве припущення про його зв'язок з Дрогобичем на противагу існуючій в літературі версії, згідно якої попередником цього міста вважали городище

* Деякі дослідники доходять висновку, що це поховання було не слов'янським, а належало багатій мадярці. Див. наприклад: Szymański W., Dąbrowska E. Awarzy. Węgrzy. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1979. – S.163, 235-236).

** Окремі дослідники не погоджуються з існуванням цієї прибудови. Див.: Раппопорт П.А. Русская архитектура X-XIII веков. САИ. – Вып. Е 1-47. – Ленинград, 1982. – С. 111-112.

Бич біля Кавська. З іменем О. Ратича пов'язані розвідкові дослідження городищ в околицях Львова, пам'яток Розточчя та інші роботи.

Різнопланове вивчення пам'яток княжої доби, глибокий аналіз досліджень своїх попередників дали можливість вченому опублікувати узагальнюючі праці, присвячені історії та культурі населення Прикарпаття та Волині в добу Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. За майже 30 років наукової діяльності О. Ратичем вивчено низку важливих пам'яток княжої доби, закладено надійну базу для розгортання майбутніх досліджень. Вагомість наукових здобутків вченого підтверджують публікації у закордонних виданнях, в яких широко використано праці дослідника*.

Всі перераховані здобутки О. Ратича в археології не втратили своєї наукової та пізнавальної вартості. Кілька праць, підготовлених дослідником, залишилися в рукописах і їх після доопрацювання необхідно опублікувати. Звичайно, окремі положення висловлені ним, питання хронології деяких пам'яток та їх інтерпретації вимагають уточнень і доповнень. І все ж таки навіть з погляду сьогодення науковий доробок О. Ратича є вагомим внеском у вивчення пам'яток княжої доби Карпато-Волинського краю.

Список основних праць Олексія Ратича

1. Древнерусские археологические памятники на территории Галицкой и Волынской земель. Автореф... дисс. канд. ист. наук. – Львов, 1953.
2. Итоги археологических исследований древнерусских памятников на территории Галицкой и Волынской земель // КСИА АН УССР. – 1953. – Вып. 2. – С. 31-33.
3. Підсумки досліджень древньоруських археологічних пам'яток на території Галицької і Волинської земель // Наукові записки Інституту суспільних наук. Т.ІІ. Матеріали і дослідження по археології УРСР. – Київ, 1954. – С. 5-15.
4. Археологічна розвідка на верхньому Дністрі в 1949 р. // АП УРСР. – 1955. – Т.V. – С. 158-164.
5. Древнерусский могильник в с. Копачинцы Станиславской области // КСИА АН УССР. – 1955. – Вып.4. – С. 25–26.
6. Слов'янське поселення біля с. Ріпнів Львівської області // АП УРСР. – 1955. – Т.V. – С. 40-46 [співавт.: Ю.М. Захарук].
7. Археологічні пам'ятки Львова і околиць // Нариси історії Львова. – Львів, 1956. – С. 103-112.
8. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – Київ, 1957. – 96 с.
9. Раскопки на Замковой горе во Львове в 1955 г. // КСИА АН УССР. – 1957. – Вып.7.
10. Древньоруські вироби з кості і рогу знайдені на території Галицької і Волинської земель // МДАПВ. – 1959. – Вып. 2. – С. 119-131.
11. Волиняни // УРЕ. – Т. 2. – Київ, 1960.
12. Древньоруські матеріали з розкопок 1955-1956 рр. на Замковій горі у Львові // МДАПВ. – 1961. – Вып. 3. – С. 115-127.
13. Городища Росточья // КСИА АН УССР. – 1962. – Вып. 12.– С. 87-91.
14. Результати досліджень древньоруського городища Замчиська в м. Судова Вишня Львівської області в 1957-1959 рр. // МДАПВ. – 1961. – Вып. 4. – С. 106-119.
15. Пліснеськ // УРЕ. – Т. 12. – Київ, 1963.
16. Судова Вишня // УРЕ. – Т. 12. – Київ, 1963.
17. До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі // МДАПВ. – 1964. – Вып. 5. – С. 115-129.

* Див., наприклад: Гела Степан. Могила кн. Святослава Володимировича // Літопис Бойківщини. – Ч. 1/19 (30). – Філадельфія, 1974. – С. 44-47; Roman K. Kovalev. Zvenyhorod in Galicia: An Archaeological Survey (Eleventh-Mid-Thirteenth Century) // Journal of Ukrainian Studies. – 24. – №. 2. – 1999. – P. 7-36.

18. Древнерусские городища в Судовой Вишне (Львовская область УССР). Тезисы докладов советской делегации на Международном конгрессе славянской археологии. – Москва, 1965. – С. 49-52.
19. До питання про давньоруські житла Південно-Західної Русі // Тези доповідей міжвузівської ювілейної наукової конференції, присвяченої 25-річчю возз'єднання Північної Буковини з Українською РСР. – Чернівці, 1965. – С. 101-102.
20. Исследование городища в с. Перемыль на Волыни в 1963-1964 гг. // Материалы сессии посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 г. в СССР. Тезисы докладов. – Баку, 1965. – С. 140-141.
21. Стародавній Перемиль // XXXIX наукова конференція Львівського університету, присвячена підсумкам науково-дослідної роботи університету за 1964 р. Тези доповідей. – Львів, 1965. – С. 60-61.
22. Древньоруські археологічні пам'ятки в зоні затоплення Бурштинської ДРЕС // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції (жовтень 1965). – Хмельницький, 1965. – С. 81-83 [співавт.: В.Д. Баран].
23. Городища в с. Добростани і Страдч на Львівщині // Археологія. – 1966. – Т. XX. – С. 227-229.
24. Дослідження літописного Звенигорода у 1965 р. // XL наукова конференція, присвячена підсумкам науково-дослідної роботи (Львівський університет) за 1965 р. Тези доповідей. – Львів, 1966. – С. 77.
25. Раскопки в Звенигороде на Белке // АО 1966. – Москва, 1967. – С. 247-249.
26. Західноукраїнські землі в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості. – В кн.: Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968. – С. 44-62.
27. Місцезнаходження і топографія літописного Звенигорода // Матеріали II Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1968. – С. 137-138.
28. Раскопки в Звенигороде на Белке // АО 1968. – Москва, 1969. – С. 334-335.
29. До питання про соціально-економічний характер літописної Вишні // Матеріали III-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1970. – С. 137-138.
30. Древнерусский стольный город Звенигород на Белке в свете археологических исследований 1965–1969 гг. // Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований 1969 г. – Москва, 1970. – С. 39-43.
31. Звенигород // Жовтень. – 1970. – № 9.
32. Les anciens Ensembles fortifiés russes de Sudovaja Višnja (République socialiste Soviétique de L'Ukraine, région de Lvov // I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej. T. III. – Warszawa-Kraków-Wrocław, 1970. – S. 41-51.
33. Новые данные о Звенигороде на Белке // АО 1969 – Москва, 1970. – С. 290-291.
34. Багате поховання рубежу X-XI ст. у Судовій Вишні // Середні віки на Україні. – 1971. – Вип. 1. – С. 162-168.
35. Исследования древнего Плеснеска // АО 1970. – Москва, 1971. – С. 300-301 [співавт.: Р.С. Багрій].
36. Надпись на амфоре из Звенигорода на Белке // АО 1970. – Москва, 1971. – С. 295.
37. Столиці удільних князівств Галицької землі XI-XIV ст. // Матеріали звітної наукової сесії Інституту суспільних наук АН УРСР 1971 р. – Київ, 1971. – С. 86-87.
38. Дослідження в с. Звенигород і м. Сколе на Львівщині // Тези пленарних і секційних доповідей (Результати польових археологічних досліджень 1970-1971 рр. на території України). – Одеса, 1972. – С. 352-354.
39. Дослідження Звенигородської експедиції // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – 1972. – Вип.4. – С. 313-316.
40. Особые печи в древнем Звенигороде на Белке // АО 1971. – Москва, 1972. – С. 388-389.
41. Раскопки кургана “Могила Святослава” // АО 1971. – Москва, 1972. – С. 382.
42. Стародавній Пліснеськ. – Львів, 1972.
43. Літописний Звенигород // Археологія. – 1973. – Вип. 12. – С. 87-94.

44. Работы в летописном Звенигороде на Белке и в Карпатах // АО 1972. – Москва, 1973. – С. 313-314 [співавт.: І.Р.Могитич].
45. К вопросу о княжеских дворцах в стольных городах Галицкой Руси XI-XIV вв. // Культура средневековой Руси. – Ленинград, 1974. – С. 188-191.
46. Разведка по р. Опор // АО 1973. – Москва, 1974. – С. 333.
47. О работах Звенигородской экспедиции // АО 1973. – Москва, 1974. – С. 333-334 [співавт.: В.С. Шеломенцев-Терський].
48. Разведка в районе Дрогобыча // АО 1974. – Москва, 1975. – С. 294 [співавт.: В.І. Козак].
49. Сокальский клад // АО 1974. – Москва, 1975. – С. 255 [співавт.: Р.С. Багрій].
50. Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості. – В кн.: Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – Київ, 1976. – С. 132-206.
51. Раскопки во Львове // АО 1975. – Москва, 1976. – С. 298 [співавт.: Р.С. Багрій, І.Р. Могитич, І.К. Свешніков].
52. Яким був літописний Звенигород // Жовтень. – 1976. – № 9. – С. 140-142 [співавт.: В. Терський].